

Lapis József

Az ősz-líra lehetőségei a 19. század második felében

Őszutó és századutó – hagyomány és hangulat

„A „századvég” puszta kronológiai műszóból világhangulat lett.”¹
(Szerb Antal)

A *fin de siècle*-t, a 19. és a 20. század fordulóját az irodalomtörténet egyik legjellemzőbben átmenti korszakaként tartják számon. Ez a tranzitórius időszak két olyan nagy, korstílusnak is nevezhető irányzat határmezsgyéjén helyezkedik el, mint a romantika és a művészeti modernizmus. A korszak alkotóit – kevés kivételtől eltekintve – vagy az egyik kései örökösiként, vagy a másik korai előfutáriként (esetleg mindkettőként egyszerre)² szokták leggyakrabban meghatározni. A legtöbb irodalomtörténeti összefoglalóban, de sokszor az egyes szerzőket vizsgáló monográfiákban is, az egyéni hang és a saját költői eredmény alárendelődik a közvetítő (híd-) szerepnek, annak a pozíciónak, ami sajátosan *már* nem az egyik, de *még* nem a másik. Ez az egyszerre „után” és „előtt”, ez a stigmatikus „között-lét” csak korlátozottan enged egy-egy életmű önérvényesítését, ezért esztétikai értelemben is gyakran alárendelt helyet foglalnak el.³

A magyar irodalomban ez a tendencia – részben a sajátos történelmi helyzet miatt – fokozottan látszik érvényesülni, elég Vajda János, Reviczky Gyula és Komjáthy Jenő fogadtatástörténetét és (az oktatásban is tükröződő) kanonikus helyét megfigyelni.⁴ Ismeretes az álláspont, amely szerint a magyar irodalom mindig is fáziskésésben volt a nyugati tendenciákhoz és irányzatokhoz képest. Ezért is van az átlagosnál is nehezebb helyzetben a kutató minden olyan esetben, amikor az itthoni és a külföldi életművek között a fenti szempontok alapján kellene párhuzamot vonnia – az időbeli párhuzam ugyanis vajmi keveset segít. A tizenkilencedik század második felének sajátos „irányzati” kavalkádja egyrészt (többek között pl. a századvégi novellisztika közvetítésével) lehetőséget adott a Nyugat nemzedékének a „felzárkózásra”, másrészt – ami témánk szempontjából fontosabb – olyan kontextust képes teremteni, amely némiképp párhuzamot von olyan, kronologikusan eltérő életművek között, mint Baudelaire-é,⁵ Reviczky és Swinburne-é.

A tanulmány metodikai érvényre emeli Szerb Antal mottóként idézett megállapítását: a századvéget „kronológiai műszóból” világhangulattá értelmezi át, ezáltal a századforduló előtti és utáni két évtized helyett vizsgálódási körét tágabb értelemben kiterjeszti a tizenkilencedik század második felére – olyan alkotókat vonva be, akik, ha korban nem is, de más (irányzati, tematikai, poétikai) szempontból illeszkednek a *fin de siècle* világához. A vizsgálódás koncepciójának középpontja esetünkben tematikai meghatározottságú: az ún. „ősz-versek” köréből válogat reprezentatív darabokat.⁶

Ha a századvég esetében hangsúlyoztuk a hangulat jelentőségét, ez ugyanígy megtehető az ősz megjelenítő költeményeknél is: e versek ihletője legtöbbször az évszak jellemzőiből és a szó

asszociatív-konnotatív sajátosságaiból eredeztethető életérzés. Ráadásul a 19. század érezhetően az a korszak, amikor talán a legtöbb vers született az évszakokról, de különösen az őszi. Már a romantika is előszeretettel vette fel témái közé, és teljesítette ki azt a konvenciórendszert, amely a későbbi ős-verseket is alapvetően meghatározta. Európa-szerte örvend népszerűségnek az elmúlás évszakával együtt járó sajátos hang, a melankolikus-szomorú tónus, illetve a dekadenciától már most sem mentes megjelenítés. Mint látni fogjuk, nem ez az ős egyetlen archetipikus jellemzője: az elmúlás mellett az őszelő az aratással, az érésel összefüggésben jelenik meg. Mindkét aspektusnak vannak jellemzői a romantikában (Keats *Őszhöz* írott ódájában pl. az évszak mindegyik típusát reprezentálja), mindazonáltal a resignált, melankolikus, szomorkás vonulatnak erősebb a dominanciája Shelleytől Tennyson-ön át Puskinig.⁷ Minden szinten nagyon erős tehát a kapcsolat a romantika és a századfordulás (szimbolista, impresszionista, szecessziós) ős-versek között, és sokkal inkább a folytonosság hangsúlyozandó, mint a különbség. Említettük, hogy a teljes század nagy kedvvel foglalkozik az ősszel. A századutól azonban még jobban felerősödik az őszutóhoz köthető melankolikus irányvonal, ami nem nélkülözi a sajátos, dekadens szépség-kultuszt sem. Ebből az irányból, az őszutó és századutó sajátos egybecsengése felől is megközelíthető a már említett, témánk iránti nagyfokú vonzódás.⁸ Mivel a leszűkített terület is nagyra tűnik az átfogó komparatiztikai vizsgálathoz, a továbbiakban a német és az angol irodalom egy-egy (Swinburne, Storm), a francia irodalom két (Baudelaire, Verlaine), valamint a magyar irodalom négy (Tompá, Vajda, Reviczky, Komjáthy) költőjének egy-egy versét elemezzük. Ezek alapján talán még izgalmasabb lesz elgondolkodni, miért ez a leginspiratívabb évszak.⁹

Az ősz reprezentációi

„...azután jön az ősz, elmúlik az ifjúság első virágzása, de minden érett és zamatos.”¹⁰

„Archetipikus fázisában a költemény a természetet utánozza, (...) mint ciklikus folyamatot. A rítusok a Nap, a Hold, az évszakok és az emberi élet ciklikus változásai köré csoportosulnak.”¹¹

„Archetipuson olyan szimbólumot értünk, amely az egyik költeményt a másikkal összeköti, s ezáltal elősegíti irodalomtapasztalatunk egységét és integritását” – írja Northrop Frye *A kritika anatómiájában*. Ilyen jellegű archetipusokkal bővelkednek az évszakokról, és azon belül az őszi szóló költemények. Ezek a szimbólumok az ókortól kezdve részét képezték a művészeteknek, de hasonlóságokat tapasztalunk a keleti kultúrában jelen lévő évszak-szimbólumokkal is. Az évszázadok során különböző allegorizációs folyamatok során a lírában kialakultak bizonyos konvenciók, és a versek képei egyre inkább ezekre az allegóriákra, mint szövegbeli jelekre utalva lettek részei a hagyománynak. Az inherens és kollektív tudás őstípusai az évszázadok irodalmi gyakorlatának következtében bonyolult és összetett módon fonódtak össze egyre több és több szövegbeli reprezentációval, ezért vizsgálódásainkban az irodalmi szövegek által kialakított konvenciókra legalább olyan mértékben kell figyelni, mint az antropológiai és pszichológiai kutatásokkal segített archetipus-kritikára.¹² A kettő természetesen egymástól nemigen választható el, és viszonyuk megfelelő dinamikával bír ahhoz, hogy ne tegyünk éles különbséget közöttük.

„A ciklikus Idő, a végtelenségig ismétlődő kozmikus ciklusok mítosza nem az indiai szellem kizárólagos találmánya. A hagyományos társadalmak – amelyeknek időképzetét oly nehéz

megértenünk, mert számunkra gyakran átláthatatlan szimbólumokban és szertartásokban jut kifejezésre –, az ember időbeli létezését nem csupán bizonyos archetípusok és példa értékű történetek *ad infinitum* ismétlődéseként képzeltek el, hanem úgy is, mint örök visszatérést. A világ – szimbolikusan és rituálisan – folytonosan újratelemződik. A természet minden évben legalább egyszer megismétli a világ teremtését, és a teremtés mítosza sok földi esemény – házasság, gyógyulás, stb. – modelljéül szolgál. Mit mondanak ezek a mítoszok és rítusok? Azt, hogy a világ megszületik, majd darabjaira hull, elpusztul és újjászületik, gyors egymásutánban”.¹³ Az idő ilyen ciklikus, örökké visszatérő, a „születés-halál-újjászületés” ritmusa által meghatározott felfogása kísért az évszakokról írott versek egy részében. Ezekben a versekben sajátos kettősség figyelhető meg. Egyrészt bennük van a fenn Eliade által vázolt, az indiai kultúrában¹⁴ és a primitív természeti népek felfogásában élő ciklikusság, de a keresztény világnézet lineáris-teleologikus időfelfogása is megtalálható.¹⁵ egyetlen év megtestesíti az ember életútját (születés, ifjúság, érett kor, öregség, halál) a kezdettől a végig.¹⁶

Az ősz még e kontextuson belül is mutat egy érdekes kettősséget: „Még mindig emlékeztet az elmúlt nyár melegére, de már ad villanásnyi ízelítőket a közeledő zord télből”.¹⁷ Az őszi ábrázolásokon ez az alapvető kétértelműség fut végig. Az aratáshoz, szürethez és gyümölcseréshez kötődő őszi termékenysége éppúgy megjelenik, mint a hervadáshoz, elmúláshoz és hideghez fűződő őszi élménye. Az európai költészetben, különösen a tizenkilencedik században „az ősz az öregkor, az elmúlás, a hanyatlás, a rezignáció képe”.¹⁸ A legtöbb versben ez a tematika tökéletes alkalom arra, hogy a költők az idő múlásáról, az öregségről, a halálról és újjászületésről elmélkedjenek.

Késő viktoriánus dekadencia – Charles Algernon Swinburne

„*Too sweet for fear to dream of death or memory*” (Swinburne: *A Year's Carol*)

Az időrendet – szándékosan – felborítva, az angol Swinburne-nel, Baudelaire tanítványával kezdem, több okból is. Az angol irodalomban a romantikusok közül Shelley-t, Keatsot és Tennyson-t is választhatom volna, mert mindhárman írtak ismert és maradandó őszi-verseket. A századvég és századközép költői közül azonban Browningra és Wilde-ra ez nem volt jellemző, csak Swinburne-nél találunk néhányat.

Swinburne költészetének talán legnagyobb erénye zeneisége. „Túlságosan is szép, mondják a mai angolok, felelőtlenül szép, az angol esztétizmus szélsőséges és sokak számára riasztó példája” – írja róla Szerb Antal.¹⁹ „Dekadenciája nem a századvégi francia irodalmat követi, hanem magától alakult ki”.²⁰ *Poems and Ballads* című, 1866-ban kiadott verseskötetének nagy visszhangja volt, botrányoktól zengett körülötte a levegő. A korabeli ítések szinte minden rosszat elmondtak róla, amit egy angol kritikus csak elmondhat – művei a szigorú viktoriánus éra szinte összes tabuját megszóltatták, majd minden szabályát megsértették. Tisztátalannak tartott versei azonban nem az öncélú tisztátalanság miatt voltak azok, hanem, paradox módon, a tisztaság megőrzése érdekében.²¹ Versei főként a válság versei. A lírai kirohanások felől idővel egyre inkább a meghatározhatatlan melankólia és fájdalom homályos témái felé fordult.²² Leggyakrabban a dekadencia terminusával jellemzik művészetét. A dekadens olyan ember, aki két ellentétes pólus között őrlődik: az egyik oldalon ott van a világ, és ennek szűkszerúségeiből nyert vonzó benyomások, de egyszersmind ott van a vágyakozás a nem evilági, az örök és az ideális felé.²³ A világ árnyalatokból tevődik össze, benyomásokból – ez az

impresszionizmus.²⁴ Fáradtság, betegség, frusztráció, öngúny, szépségkultusz, akaratgyengeség, túlfinomultság, dezillúzó – mindez jellemzi a századforduló dekadenciáját, és vele együtt a lázadó Swinburne-t.

Autumn and Winter (Ősz és tél) című verse nagyjából felvonultatja a fent említett jegyeket. Valóban, későbbi vers lévén a szomorú melankólia járja át, az erőteljes lázadó és felforgató hang hiányzik. Az ősz és a tél hangulata determinálja – de anélkül, hogy a két évszak bármelyike hosszabban ábrázolva lenne. A cím egyik célja az idő kijelölése: a két tematizált halál között három hónap „tűnt tova”. De az ősz és a tél képzeteinek behívása asszociatív erejüknél fogva is erősíti a halál és elmúlás tartalmi megjelenéseit. A négy részből álló mű két, a költőhöz közel álló ember halálát beszéli el. „A zene ura” volt az egyik (Wagner?), de őt, a mestert megelőzte a „hírvívő lélek”, a költő barátja.

Erős zeneiség árad az egyenként három versszakot számláló részből, ezt a visszatérő sorokkal erősített ritmus okozza, valamint a szavak zenei töltete, amit viszont a burjánzó alliterációk támogatnak meg (pl. „wan with wrath of wind and rain”, vagy „the deep dense dust on death’s dim threshold”). A dekadens életérzés újra és újra átjárja a mondatokat, egyszerre jelenítve meg az elmúlás fájalmát, az élethez való kötődést, az édes zenéhez hasonlított lélek legyőzetését, és a két lélek egyenkénti – idealizált – nagyságát; mindezt azonban valamiféle beletörődött, rezignált, talán közömbösnek is nevezhető tónusban. Az ősz és a tél csak a teret és az időt jelenti az érzések számára.²⁵ Olyan archetipikus mintákkal kapcsolódik össze itt is az őszi színtér, mint a halál és újjászületés, de a bibliai motívumok a viktoriánus költészetben népszerű menny és pokol mintáit is felelevenítik.²⁶

A vers talán legnagyobb értéke az a motivikus párhuzam, amelyet a sorok zeneisége, a halott zeneszerző alakja (a zene és az ember halála egyé és ugyanazzá válik!) és a denotatív és konnotatív egyaránt zenét jelentő szavak repetíciói szolgáltatnak („the sovereign tune that death smote silent”, „shades of dead lords of music”, „sense of kindling sound”, „high joy which music lends us”, „his heart’s pulse yet thrills audibly”, „all heaven rings back, sonorous with regret, the deep dirge of the sunset”). A halál többféle metaforikus (az elhaló zene, a lemenő nap) vagy szinekdochikus („sweet single heart whose work is done”) reprezentációja jól belesimul az impresszionista leírások közé. A vers zárata nem hordozza az őszhöz gyakran kapcsolódó tragédiát: a két kedves embert elért végzet többé nem tragikus, hanem rezignáltan szomorú.²⁷

Nem tipikusan ősz-líra az *Autumn and Winter*, de a verstípus sok – főként hangulati – jellegzetességét magán hordozza, jól megfigyelhetők pl. a kifinomult dekadencia jegyei. Az őszi táj jellegzetes helyzethez kötöttsége viszont teljes mértékben hiányzik. Műfajilag inkább a sirató/halotti versek közé sorolható.²⁸

Szimbolizmus, impresszionizmus, irónia – Baudelaire és Verlaine

„Óh, vond öledbe, vond, s öled homlokomon át,
hadd élvezzem, fehér s forró nyarunk siratva,
az őszutó szelíd és sárga sugarát!”
(Baudelaire: Őszi ének)

A világirodalom valószínűleg két legismertebb és leggyönyörűbb ősz-verse Baudelaire *Őszi dala* (*Chant d’automne*) és Verlaine *Őszi chansonja* (*Chanson d’automne*), mindkettő már a paratextusban jelöli a műfajt. Az *Őszi dal* helyett azonban most a *Köd és esőről* (*Brumes et pluies*) essék szó.²⁹

Baudelaire verse szonett, Verlaine-é „chanson”. Formailag mindkettő illeszkedik a formai hagyományba, az újítás a hagyomány egyéb aspektusainak kifordításában van.³⁰ Verlaine egy, „a természet és az én misztikus egységére épülő”, szót, zenét, képet és jelentést impresszionista-szimbolista bravúrral finoman egybeötöző versben³¹ komolyan vet számot az embert ősszel megszálló hangulatokkal. Ebben van a költemény teljesítménye: ahogy a száraz falevéllal szimbolikusan a lelket is sodorja az őszi szél, azt a lelket, ami virágzó („zöld”) napjaira már csak mérhetetlen fájdalommal tud emlékezni. „Ősszel, amikor látta a száraz levelek örvénylését a metsző szélben az erdő fái között, és felnézett a tar gallyakra, vajon bizonyos lehetett-e abban, hogy ezek valaha is kizöldülnek? Amikor a nap egyre alacsonyabban és alacsonyabban róttá útját az égen, bizonyos lehetett-e abban, hogy ez az égítést egyszer vissza fog térni nyári pályájára? Még a fogyó hold is, amelynek halvány sarlója minden éjjel egyre vékonyabban látszott a keleti horizont pereme fölött, elültethette benne azt a félelmet, hogy teljesen eltűnik, és többé nem jelenik meg”.³² James G. Frazer költői elgondolása a primitív ember természeti félelmeiről csodálatos módon egybecsengenek a 19. századi költőivel. Archetípus, az őszhöz kapcsolódó komplex jelképrendszerben megtestesülve. Ugyanakkor látnunk kell azt is, hogy Verlaine hosszú irodalmi hagyományhoz is kapcsolódik, újítása a formához (chansonban beszél erről a félelmes hangulatról) kötődik – tradíció és konvenció, szimbólumban és impressziókban elbeszélve (rajta kívül talán senki nem tette ezt ennyire elegáns módon, a *Költészet* szemléletét idézve).

Baudelaire ellenben némileg fordít egyet a hagyományon – összhangban a rá jellemző (ön)íróiáival. Az első versszakban mindjárt egyenlősíti az őszutót, telet és tavaszt, mondván, mindjüket szereti és dicséri, mert mindhárman ugyanúgy befedik szívét és elméjét légies szemfödéllel. Hagyományosan egyik évszokról értekezve bármely másik csak valamelyest ellentétként definiálódhat – ebben a kontrasztban látszik csak a glorifikált évszak nagyszerűsége, vagy az eltávolított-elmarasztalt félelmessége, negativitása. A *Köd és eső* beszélője viszont nem tesz éles (hierarchikus) különbséget. Egy idő után viszont csak az őszi kezd beszélni (az eredetiben „téli vihar” helyett „l'autan” szerepel, ami egy dél-franciaországi heves szél³³), és azt kezdi magasztalni. Ez önmagában még nem radikális újítás, hiszen ismerünk példákat erre máshonnan is, ld. az őszelő szüreteit, termékenységét méltató verseket. Azonban Baudelaire az őszutókról beszél, s azon jegyeket dicséri elsősorban, melyek felett a költők inkább lamentálni szoktak: a hosszú és hideg éjeket („s hosszú éjeken az ércakas mind rekedtebb”), a sápadt, fakó és mély borút, sötétséget. A vers ironizáló gesztusa, a hagyományhoz való viszonyában rejlik. Mintha korrespondancia állna fenn a lélek és a táj hangulata között: a versbeszélő lelke azért tárja ki jobban ősszel „hollószárnyait”,³⁴ mert gyásszal telt szívének ezek a párhuzamok kedvesek, ha a tájra ugyanúgy, mint a szívre leereszkedik a hideg köd és a zúzmara.³⁵

A verszárlatba belopott, sajátosan dekadens, mégis pozitívnak mondható kicsengésű „szerelmi szál” megint csak Edgar Allan Poe melankolikus szépségkultuszát idézi, újabb hangulati megfelelést vonva a táj és a lélek állapotai között. Baudelaire-nél és Verlaine-nél az ősz a szubjektum által megélt és (szimbolikusan) megjeleníteni kívánt hangulat.

„Qui bene latuit” – Theodor Storm

„S ha elvirult mind a virág,
almák arany labdája hódít;
a rajongás kora lejárt,
becsüljétek már a valódit.”
(Storm: Ősz)

„Storm, Keller és Meyer a kis témák, intim érzések nagy költői. Baudelaire-t a bizonytalanság bizonyossága töltötte el, őket a bizonytalanság bizonytalansága. Érzéseikben a melankólia, hangnembükben az elégia jellemezte őket, nem pedig a rettenet és az irónia” – írja Németh G. Béla a kor német költőiről.³⁶ Közülük most Theodor Storm három versével foglalkozom.

Októberi dal (Oktoberlied) című költeménye a bordalok hangulatát és hagyományait idézi, szembeállítja a külső zord világot a belső meghitt hangulattal, végül közös tavaszvárással és reménnyel zárul. Az egész verset ez élet öröme felett érzett derű hatja át. Az *Ősz (Herbst)* három részből áll – az első hosszabbat öt versszak alkotja, és telítve van az őszi elmúlás, elköltözés (madarak által megjelenített) képeivel, míg végkicsengése a „messzi tavasz nap” eljöttének melankolikus reménye, hite. A második résztől lesz a vers komplikáltabb: egyetlen strófa³⁷ szemlélteti az ember uralmi vágyát a világ és a természet felett. Végül a harmadik rész szintén egyetlen versszaka³⁸ teljesíti be a folyamatot: a hangulatlira felől egy pragmatikus életfelfogás felé taszít: ne álmodozz az őszi és tavaszról, becsüld meg azt, ami jót tud adni. A német költészetből hiányolt „rettegés és irónia”, más módon bár, mint a franciáknál, de ebben a kompakt kis költeményben mintha megtalálható lenne.

Petőfi *Itt van az ősz, itt van újra...* című szövegével állítható párhuzamba az *Ősszel (Im Herbst)*, abból a szempontból, hogy az ősz-vers műfaját a szerelmi-hitvesi lírával ötvözi. Az őszi elmúlást mindketten észlelik, de míg Petőfi változásként és egy cikluson belül értelmezi, tudva, hogy ez újra és újra megtörténik, Storm „nem törődik” a tavasz ígéretével, szemét csak az őszre szegezi. Az *Ősszel* szépsége abban a párhuzamban rejlik, ami az év és a hitvesi szerelem/szeretet hasonló lefolyása között húzódik. Beköszöntöttek az ősszel a hideg napok – „te megborzongsz, s férjed karjába / erősebben kapaszkodol”. Hasonlóan a korábbi versekhez, a zord „kinn” a „benn” meghittségét növeli, az összetartozást erősíti. Ezek után az egyik ősz-konvenció sajátos kiteljesítése következik: az évszakok változása az emberi élet fázisaira rímel. A szél, mely felszakítja a meleg éjt a mezőkre rögzítő vékony szálakat, a kedves fejét is súrolja már.³⁹ Az öregedés szomorkás, szeretetteljes mélabúja csendül fel a (magyar olvasó számára József Attilát idéző⁴⁰) negyedik versszakból, majd az ötödikben ott az újabb párhuzam: a nyár fényének és illatának elmúltával a régi, titkos szerelem is tűnőben. Ezt az egyre szomorúbb, melankolikusabb hangulatot oldja fel valamennyire az utolsó strófa optimistának szánt, bátorító végkicsengése: a nyár elmúlt, de csak a nyár múlt el, „mi dolgunk vele”! Nekünk az ősszel kell foglalkoznunk, a mi ősünkkel, ami ugyanúgy teljes lehet, mint az előző volt. Így szelídíti meg az *Ősszel* az Ősz durván pragmatikus-ironikus „jó tanácsát”, és hozza a didaxis mezejéről hozzánk közelebb, a „kis világ”, a meghitt otthonosság elégikusan „bizonytalan bizonytalanságához”, a szeretet összekötő erejének hangsúlyozásával.

Allegória és hangulatlíra - Tompa Mihály

„Sápadt vagyok, mint az ősz, s hallgatag,
Nem érzek én sem mély fájdalmakat;
S míg bús szellő susog
S nyájas sugár dereng az őszben:
Ajkam sohajt – és mosolyog.”
(Tompa Mihály: Ősszel)

„Lebegően könnyed, szinte anyagtalán hangulat a költemény; az érzés teljesen passzív, mégis van bizonyos terjeszkedése: fokozatosan keríti hatalmába az egyéniséget, s a költő a felkiáltásaival feledkezik bele a természet pompázatos haldoklásába. A hangulat szuggesztívója olyan fokra hevíti a hangulatot élvező költői magatartást, hogy a gyönyör minden gátat felnyit, s odasodorja az egyéniséget a halál vonzásterébe” – írja Kovács Kálmán Tompa Mihály *Őszi tájnak...* című verséről.⁴¹ Valóban, ebben a versében Tompa, úgy tűnik, eljut a századközép-századvég hangulatlírájához. Nem mondható el ugyanez a korábbi (1846) *Ősszel* című költeményéről, ami vészesen közel áll a szentimentalizmus *patetikus falláciájához*, a költő lelkének a környező tájra történő teljes kivetítéséhez. A versben titkos szövetség fonódik az őszi, haldokló természet és a versbeszélő lelke között, mondván: „Úgy sápadok meg én is csendesen, / Mint ágon a levél... / Ah, a természet haldoklása / Lelkemmel titkosan beszél!”. A közömbös tónus, az ősz bús-melankolikus hangulatának megfelelő lemondó mosoly viszont már a századvég dekadenseit idézi elénk.⁴²

Az *Őszi tájnak...* sorai ékes hangulatiságban oldódnak fel, nem a táj igazodik a lélekhez, hanem – mint láttuk azt Verlaine esetében – egy misztikus unióban egymástól szinte elválaszthatatlanokká válnak.⁴³ A vers másik érdekes kettőssége az ősz egyszerre „bánatos” és „kedves” vetülete (pl. „mosolygó hervadás”, „kedves bánat”). Baudelaire-rel lehetne rokonítani az őszi hangulat ilyen – dekadens jellegű – megélését, amikor „az elmúlás bája” okoz valamiféle (perverz?) gyönyört és egyesülésre irányuló vágyat. Ez utóbbit inkább az allegória szervezi, mint a szimbólum, legjobban látszik ez az utolsó előtti versszakból: „Édes terhed, édes álom! / Szinte érzem szempillámon; / Hogy lehajtsam, szinte vonja / Fejem a fák hulló lombja.” Nem valami ősi, közös, jelen túli dolog felől történő (szimbolikus szerveződésű) unióról van itt szó, hanem egy jelsor (allegorikus) repetíciójáról.⁴⁴ A fák hulló lombja úgy teríti be az őszi tájat, mint ahogy az allegória jelenléte uralja az ősz-lírákat.

A hervadó természettel történő furcsa egyesülési vágyat egy másik allegorikus képsor is erősíti: a haldokló őszi táj egy – a toposz megint csak Poe-ra vezethető vissza – haldokló kedves képét idézi.⁴⁵ A beteg szeretővel létesített testi-lelki kapcsolat perverz gyönyöre, amely a közös halálban csúcsosodik ki, Poe-n és Baudelaire-en keresztül behálózta a 19. századi európai irodalmat, különösen az angol dekadenciát. Ennek érezhetjük egyfajta visszhangját Tompa Mihály versében is.

Bölcséleti líra és természet – Vajda János

„Mi itten örök: a halál vagy a lét?”
(Vajda János: *Őszi tájék*)

Imre László Vajda János mindkét ősz-versét (*Őszi tájék*, *Őszi hangulat*) a bölcselő líra kategóriájába sorolja.⁴⁶ *Őszi tájék* című költeménye a keresztényi megváltás-újjászületés fordulatában

csúcsozódik ki, amely jól rímel a vers korábbi, halál-elmúlás minta által szerveződött részeire, így állítva párhuzamba a metafizikai-bölcseleti vonulatot az évszakok tárgyi-valóságos ábrázolásával. Az alapvetően létértelmező vers (ld. a választott mottót) harmonikus viszonyban áll a tájvers-jelleggel, az „őszi tájék” érzékletes-színes (bár egyszersmind sematikus-hagyományos) megjelenítésével. A bölcseleti líra száraz-lassúságát az ismétlődő sorok és szintagmák okozta ritmus is pörgeti kissé. A sírhand és az arra ráboruló szerető és anya pedig évszázados archetipikus mintákat elevenítenek fel.⁴⁷

Az *Őszi hangulat* szintén az elmúló, hervadó természet kapcsán keresi a választ az emberi élet és lélek nagy kérdésére – ha meghalunk, ha percnyi csak életünk, mi végre vagyunk itt a földön? De az előző, tartalmilag komolyabb költemény után itt több lehetőség adódik a játékra (formailag fordított a helyzet!), egy cseppnyi iróniát is felfedezhetünk a választ szó szerinti értelemben a természettől megtudni akaró költő törekvésében, ami végül is sikerrel jár. Hallgatózik a hervadó fák és virágok mellett, mint vonagló beteg mellett, hogy elfogja egy-egy utolsó, suttogó szavukat. Végül egy lehulló levélke jelenti „az égi választ” – zseniális a szó szerinti és az allegorikus értelem ilyenén egybemosódása. Az utolsó versszak paradoxona („újulásban forgó mulandóság”) Eisemann György megállapítását támasztja alá: „Én és világ szembenállása tehát a teljes harmonizálhatatlanság és dichotómia szuggesztív elbeszéléseig jut: őstipikus jelképei ekkor a jellejtés kudarcaiból következő jelentésvesztés revelátumai”.⁴⁸ A természet úgy jelenik meg, mint megírt objektum, a szöveg pedig a valóságközvetítő nyelv önkényességére hívhatja fel a figyelmet, és a szimbólummal szemben egy másik jelre referáló allegória érvényét helyezi előtérbe. Vajda ebben a versében bár meglehetősen messze került a szimbolizmustól, egyben át is lépett rajta a huszadik századi modernizmus problémavilága irányába.

Komjáthy Jenő

„Nem érzed át a névtelen bűt, mely emészti
Az egész nagy természetet?”

Komjáthy Jenő viszonylag kis terjedelmű életművében egyetlen ősz-vers található, az *Őszi dal*. A költemény jól láthatóan és szövegszerűen is követi a lírai tradíciót, mikor arról beszél, hogy megszerette az ősz „halálos”, „búból fakadt kékjét”, a „halál halhatatlan zenéjét”. Az év és a nap párhuzamba állítása (ősz – éjjel, tavasz – hajnal) megint csak a hagyomány egyik sajátosságának, az analogikus ciklikusságnak beemelése. Ténylegesen ritmosos-zenei dalként szólal meg a vers, melyben hetykén csattan zárlatként a „meghalni” és az „örökre”.⁴⁹ A zárlat a személyiségnek a világban – tűz által történő – feloldódásának vágyát fejezi ki.⁵⁰ Összefüggő ez a panteizmus világnézetével, illetve a gnózis tanával is, bár itt a persona nem „intenzív szemlélődéssel”⁵¹ ismerné meg jobban a világot, de rálehelve arra lelkét-lángját, egy expreszszív világégésben egyesülne vele, oldódna fel benne – örökre. (Bár korábban az „ifju hajnal” születésének analógiája vonzotta lelkét.) A költemény ebből az aspektusból a romantikához kapcsolódik – a romantikus szubjektum ráépül a világra, bekebelezi, önmagából eredezteti azt. Azt állítja, hogy ő maga akar lenni a világ, miközben nagyon is tisztában van a helyzet iróniájával – hogy ő maga szükségképpen része is annak. A romantikus ironia a (világ)teremtő akarat és a világnak ezen az akaraton való túlmutatásának feszültségét (is) jelenti – a vers e jelenségnek egy késői exempluma. Az utolsó strófa⁵² a beszélő szubjektum és a világ egymásba vetülését, egymásban foglaltságát és egymásra utaltságát viszi színre. A kölcsönös függés

miatt a költemény perszónája csak az általa létrehozott művön keresztül tudja felépíteni önmagát – ám így el is vész benne, eltűnik, és a mű létezik helyette. Mint a teremtményét magára hagyó Isten, kinek vonásai azonban kitörölhetetlenül beleíródtak a világba.

Melankólia és irónia – Reviczky Gyula

„Én mostan őszi dalt írok.”

„Ha van jogunk lírai impresszionizmusról vagy impresszionista líráról beszélni – s úgy véljük, van –, akkor Reviczkyt nagy részt oda kell, oda lehet sorolnunk. (...) Reviczky ezt a halk melankóliás, ezt a morfondírozó meditációt, ezt az életrajzias öröm- és bánat-, kétség- és kérdésmegidézést változtatja java verseiben át szinte egészen hangulativá, zeneivé, fényárnyék borongássá”.⁵³ Ha van olyan vers, amelyre a fentiek igaznak tűnhetnek, akkor az *Ősz felé* ilyen vers.

Széles Klárát idézem: „Az őszi mindig, de különösen a századfordulón kiemelkedően kedvelt költői téma. A legszebb, legremekebbre sikerült versek nemcsak Reviczkyknél, hanem például Aranyánál, Vajdánál, de Vargha Gyulánál, Endrődi Sándornál stb. is gyakran fakadtak az őszi ihletből. Reviczkyknél is az *Ősz dalt írok* c. verstől, *Hull a virág...*-on át az *Ősz rózsáig*, s az 1878-as őszi versekig, élete végéig egy sorozatnyi őszi dalt találunk. Mindezek közül az *Ősz felé* képviseli a legsikerültebb változatot”.⁵⁴ Széles kimutatja, hogy a versben Arany (kezdés), Vajda (negyedik szakasz) és Lenau (motívumok) hatása is érvényesül, de a hang és a költemény „egyedi, szerves egysége” mindenestül Reviczkyé.⁵⁵ A kompakt kis vers minden eleme a helyén van, és egy komplex, több ponton is összefüggő teljességet alkot. Az alapszituáció az, hogy a versbeszélő össze a tavaszról álmodik. Ezzel párhuzamos a másik, élettani folyamat (Mezei József az öregkor „dekadens” melankóliájának fiatalkori kisajátításáról beszél⁵⁶) lejátszódása is, amely során a vágyak szépen elcsendesülnek a szívben. De a második strófa felzokogása – „Ne még! Ne még!” – implikálja azt, hogy a tavasszal (álombéli vagy valóságos – mi a különbség?⁵⁷ A vers nem tesz különbséget) talán a „szárnyát bevonó vágy és szenvedély” is visszatér. Addig is marad „egy álom, egy emlékezet” – egyikből következik a másik. A hajdani tavasz emlékezete teszi lehetővé a jövő tavaszáról való álmodást, de az álom az, ami felidézeti az emlékeket. Ilyen eredet nélküli eldöntetlenségekből, állandó másvalamire utaltságokból építkezik ez az impresszionista költemény. Az álom, az emlékezet, a „virágokról édes regék” hangsúlyozása is az allegorikus (korábbi jelre-jelrendszerre utaló) szerveződést erősíti. És hogy most sem válik ez nyomasztóvá, arról a vers zeneisége mellett az impressziók pillangókként repkedő jelenléte gondoskodik.

Szólni kell még az *Ősz dalt írok* című játékos-ironikus költeményről is, amelynek hangja szintén Reviczky-hang,⁵⁸ bár ez a Reviczky talán kevésbé van benne a köztudatban, mint a melankolikus-impresszionista. Zseniális iróniával hozza össze az őszi-versek legtöbb toposzát,⁵⁹ és emeli ki konvencionális-sematikus jellegét („Mert versnek is van ám szezonja”). A romantikus ihlet-lírárt leplezi le azzal, hogy megmutatja a költészet hagyomány-folytonosságát és -függőségét, illetve azt, hogy a költői nyelv jórészt formai jegyek, toposzok variálása, átírása, beépítése – nem pusztán a belső szubjektív kiáradása, hanem tekhné. A parodisztikus jellegű műalkotások mindig az irodalom nyelvi létmódját, nyelvközpontúságát hangsúlyozzák. Ez a fokú önreferencialitás (lásd pl. harmadik strófa vagy a refrén) korát megelőző sajátosság. A „filozofáló” kifigurázásokor (negyedik versszak) talán saját iróniájának öntudatlan áldozatává válik, hiszen Reviczky maga is több ízben utalt (kissé elnagyoltan, szabados módon értelme-

zett) filozófiai elméletekre (pl. Schopenhauer). Az ötödik versszak viszont inkább tudatos ön-íroniára utal az elődök felemlegetésekor, míg az önparodisztikusság az utolsó strófában válik maróvá: „De nini! most veszem csak észre, / Hogy nem az őszi zeng dalom! Sebj, azért én az egészre / A refrént mégis rácsapom. / Magyar költészet, te kopár fa, / Bús hervadásodon sirok! / Jer, új tavasz, már nemsokára, / Mert addig őszi dalt írok.” Ha hajlamosak is vagyunk elfogadni azt az álláspontot, hogy a magyar költészet „új tavasza” majd Ady Endrével köszönt be, elmondhatjuk, hogy a századvég lírikusaink szövegei között is akadnak szép és érdekes virágok, amelyek nélkül a termést sem lehetett volna leszüretelni.⁶⁰

Jegyzetek

¹ Szerb Antal: *A világirodalom története*, Magvető Könyvkiadó, 1977. 667. o.

² *Ez utóbbira a magyar irodalomból talán a legjobb példa, hogy Vajdát (valamint általában Komjáthyt, és egyre ritkábban Reviczkyt) tipikusan Ady és a Nyugatosok – az ő lehetőségeiket ki nem teljesítő – előzményeként, ugyanakkor Vörösmarty és Petőfi „örökségének” közvetítőjeként tartják számon.* – Vö. pl. Imre László – Nagy Miklós – S. Varga Pál: *A magyar irodalom története 1849-től 1905-ig*, Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2002. 137. o.

³ Vö. Németh G. Béla megfontolásait Baudelaire elhelyezésével kapcsolatban: Németh G. Béla: *Hosszmetsetek és keresztmetsetek*, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1987. 429. o.

⁴ *Egy irodalomtörténeti korszakváltás (többé-kevésbé mindig önkényes) kijelölésekor azonnal jelentkeznek bizonyos – a korszakhatár kijelölésével felmerülő – nehézségek, ezek egyike a korszakküszöb környékén tevékenykedő alkotók kategorikus besorolása. Természetszerűleg ilyenkor az „átmeneti” a legtöbbet hangoztatott jelző (párban az „előzmény” és „utód” szavakkal). A (az újabb elméletek szerint a realizmust irányzatként magában foglaló) romantika és a modernizmus közötti „folytonosság és változás” feltérképezése a mai napig újabb és újabb kísérletekben nyilvánul meg. A magyar irodalomban Németh G. Béla, Szegedy-Maszák Mihály, újabban pedig Eisemann György is több tanulmányt szentelt a kérdésnek. Hasonló nehézségek (élesebb hangú vitákkal) társulnak a modernség és posztmodernség korszakküszöbének vizsgálatához is. Hans Robert Jauss mindkét korszakváltás esetében hangsúlyozza a folytonosságot, ugyanakkor szükségesnek tartja bizonyos magatartásmódok és alkotói eljárások (stb.) elkülönítését.* – Vö. Hans Robert Jauss: *Recepcióelmélet – esztétikai tapasztalat – irodalmi hermeneutika*, Osiris Kiadó, 1999. 158-178. és 211-236. o.

⁵ Németh G. Béla Baudelaire-t, többek között Browninggal és Theodor Stormmal együtt, egy olyan korszak képviselőjének tartja, „amelynek nincs neve.” Hét-nyolcféle lehetséges elnevezést sorol fel, de egyiket sem találja kielégítőnek (Németh G.: i.m. 425. o.).

⁶ *A korpuz mérete miatt a szelekció nem nélkülözheti az esetlegességet sem.*

⁷ „Hogy mondjam el? Az ősz olyan kedves nekem,
Mint – tán másoknak is – egy tüdőbeteg szép leány,
Aki csak átsuhan a kurta életem,
És csak lankad szegény, panaszszó nélkül, némán,
S nem hallja: hívja már a síri végtelen,
És árnyai közül fogyó mosollyal néz rám;
Arcának még tűnő, eleven pírja gyúl,
Ma él, itt van velünk – holnapra sírba hull.”

(Puskin: *Ősz*, Rab Zsuzsa ford., in: Puskin: *Lírai költemények*, Európa Könyvkiadó, 1978. 366-367. o.

DeVries szimbólumtára szerint az ős a tődövel kapcsolódik össze okkultan: DeVries, Ad. *Dictionary of Symbols and Imagery*, North-Holland Publishing Company, Amsterdam, 1984. 30. o.

⁸ Terjedelmi okok miatt le kell szűkíteni vizsgáldásunkat, és ki kell hagyni az egyébként megkerülhetetlennek tűnő, saját jogán is kiemelkedő, de az említett tendenciák szempontjából összekötő és szintetizáló teljesítményt is felmutató, az allegória nyomasztó jelenlététől termékenyen mentes, mégis allegorizáló költeményt, Petőfi Sándor *Itt van az ősz, itt van újra...* című versét vagy Arany János kapcsolódó műveit. Csak utalok rá, hogy Petőfi verse mellett, hogy felvonultatja az őszhöz kapcsolódó konvenciók és archetipusok nagy részét, bekapcsolja a szerelmi líra hagyományát is (ez utóbbival kapcsolatban vö. Németh G. Béla: i.m. 32), mindent a természetesség, játékosság eszközeivel és könnyedségével. – Vö. a dolgozat Theodor Storm versét elemző részével. Arany János *Ősszel* című verse pedig az egyik legjobb összekötő kapocs Babits Mihály *Ősz és tavasz* közöttjéhez.

⁹ Az idézetekhez felhasznált művek: Baudelaire, Verlaine és Rimbaud: *Verseik*, Európa Könyvkiadó, 1995; Komjáthy Jenő: *Összes költeményei*, Unikornis Kiadó, 1995; Reviczky Gyula: *Összes költeményei*, Unikornis Kiadó, 1996; Theodor Storm: *Gedichte*, Insel Verlag, Frankfurt, 1983; Theodor Storm – Gottfried Keller – Conrad Ferdinand Meyer: *Versei*, Európa Könyvkiadó, 1986; Charles Algernon Swinburne: *Collected Poetical Works*, William Heineman Ltd., London, 1927; Tompa Mihály: *Válogatott versei*, Unikornis Kiadó, 1994; Vajda János: *Válogatott költeményei*, Unikornis Kiadó, 1997.

¹⁰ Sarah Carr-Goman: *Szimbólumok a művészetben*, ford: Bánki Vera, Holnap Kiadó, 2001. 80. o.

¹¹ Northrop Frye: *A kritika anatómiája*, Magyar Helikon, 1998. 92. o.

¹² Vö. Frye: i.m. 95. o.

¹³ Mircea Eliade: *Képek és jelképek*, Budapest, 1997. 89-90. o.

¹⁴ Vö. „A hinduizmusban a Brahmával azonosuló lélek kozmikus jellegét jelzik: „Évszakok ura, az örök honba vezess. / Igazságom s bűjtjeim erejével / évszak vagyok, az évszakok fia vagyok” (Kausitaki upanisad, I,2)” (Szimbólumtár, szerk: Pál József, Ujvári Edit, Balassi Kiadó, 1997. 127. o.)

¹⁵ Vö. „A keresztény világképben az Isten által teremtett világ rendjét jelképezik: „Változások idejét találón / A körforgás vonalához szabta. / Így lett a tél, a tavasz, a nyár, az ősz” (Alexandriai Szt. Kelemen Himnusza Krisztushoz, a tanítóhoz)” (uo. 127.o.). „A mérsékelt égöv négy évszaka az európai költészetben az emberi sors, érzelem, életkor tipikus metaforája, szimbóluma” (uo. 128.o.).

¹⁶ Ugyanakkor Krisztus története is beleíródik az évszakok és hónapok szekvenciájába.

¹⁷ Clare Gibson: *Jelek és jelképek*, ford: M. Szabó Csilla, Sóvágó Katalin, Kinizsi Kiadó, Debrecen, 1998. 95. o.

¹⁸ Szimbólumtár, i.m. 128. o.

¹⁹ Szerb: i.m. 720. o.

²⁰ uo. 719. o.

²¹ *Decadence and the 1890s*, szerk: Ian Fletcher, Holmes&Meier, NY 1980. 62. o.

²² uo. 63. o.

²³ uo. 26. o.

²⁴ Szerb: i.m. 669. o.

²⁵ Az ősz bahtyini értelemben kronotoposszá is válhatott az idők során, hiszen a retorikai megjelenítésében a különböző térképzetek (a hervadt levelekkel telt, eső öntözte őszi erdő, stb.) elválaszthatatlanul összefonódtak az évszak időben elfoglalt helyével.

²⁶ Pl. a június még mint menny jelenik meg – később pedig a végén is visszaköszön a gyász-dalt zengő menny; a születés helyett halált jelző csillag, stb.

²⁷ Olyan szavakkal kapcsolható össze, mint „regret” vagy „sorrow.”

²⁸ Az itt nem elemzett A Year's Carol című költeményének *September, October, valamint December* című versszakai viszont sokkal tipikusabban illeszkednek az irodalmi konvenciókhoz: megszemélyesítik és megszólítják a hónapokat, és így jellemzi őket tömören és megejtő bájjal. A Keats-i hagyományt követve a rezignált mosoly dominál még a November esetében is, rámutatva annak szépségére: „Hail, soft November, though thy pale / Sad smile rebuke the words that hail / Thy sorrow with no sorrowing words / Or gratulate thy grief with song / Less bitter than the winds that wrong / Thy withering woodlands, where the birds / Keep hardly heart to sing or see / How far thy faint wan face may be.”

²⁹ A rendkívül sokrétű költeményről most csak annyit, hogy erre is teljes mértékben alkalmazhatónak érzem Németh G. Béla kijelentését, hogy bár „a jelképiség aránya, súlya és hatályossága nála kétségkívül nagyobb, mint kortársai többségénél”, „Baudelaire többnyire nem az emberiség nagy mítoszaiból, nem a már archetipikussá lett emberi alaphelyzetekből alkot jelképet” (Németh G.: i.m. 429-430. o.). Bár fel lehet fedezni a versben archetipikus elemeket (pl. „lelkem torony”), ám a szövegösszefüggésben történő elhelyezés rendre ki is ragadja ezeket korábbi kontextusaikból, új jelentésekkel oltva be azt.

³⁰ Baudelaire különösen kedvelte és tudatosan tette ezt, lásd pl. az *Egy dög és a szerelmi költészet viszonyát*.

³¹ Beney Zsuzsa. „Őszi chanson”, in: 88 híres vers és értelmezése a világirodalomból, Móra Kiadó, 1996. 332. o.

³² James G. Frazer: *Az aranyág*, Osiris Kiadó, 1998. 217. o.

³³ A francia versek eredetijének értelmezésében Gulyás Juditnak tartozom köszönettel.

³⁴ Ebben a sorban erősen érezhetjük a Baudelaire által kedvelt és sokszor fordított Poe hatását.

³⁵ Németh G. Béla általánosságban írja Baudelaire-ről, mely az általam vázolt koncepcióval is összecseng: „A tárgyak, a világ jelenségei ennek az általa kiemelt viszonyminőségnek, ennek az (önironikus, panironikus) keserű ironiának látószögében váltak szemében oly „párhuzamokat” és „megfeleléseket” rejtő „hieroglifákká”, amelyekből „illuminációjuk”, „átvilágításuk” által a költőnek kell ezt a jelentést kibontania, „desiffrózni”. Mert erre a jelentésre mutatnak át ama párhuzamok és megfelelések, mik a dolgokban rejlenek” (Németh G.: i.m. 431. o.).

³⁶ uo. 433. o.

³⁷ „Kasza suhog, kalász lehull, / állat a földről elvonul, / ember – mind e világon úr.”

³⁸ „S ha elvirult mind a virág, / almák arany labdája hódít; / a rajongás kora lejárt, / becsüljétek már a valódit.”

³⁹ „Megcsíkozta” – fordítja Garai Gábor, kiaknázva így a magyar nyelv különleges egybeesését, ajándékát, és a konnotáció-asszociáció által összekapcsolja az „ősz haj” és az „őszí táj” képzeteit. A német nyelvű versek eredetijének értelmezésében Kenyhercz Róbert volt segítségemre.

⁴⁰ „Kezed teszed a homlokomra, / s fürkészve nézed arcomat; / kedves, szelíd asszonyszemedből olyan mélabús fény fakad.”

⁴¹ Imre László – Nagy Miklós – S. Varga Pál: i.m. 59. o.

⁴² A későbbi (1855) Őszi kikirics egy ártatlan helyzetből zavaró-erőltetettnek érzett gondolati-metafizikus irányba fordul el, az objektív tárgy, a kikirics nyomasztó allegóriák referense lesz, míg végül fáradt didaxisba fullad az egész költemény.

⁴³ Erre a versre is érvényesnek látom Eisemann György megállapítását: „...nem elsősorban

bizonyos politikai háttértartalomra történő utalásokból fakad a költemények allegorikus olvashatósága, hanem a lírai hangban kimondott utalások szemantikai szétvonódásából múltra és jelenre, s ezen idői vetületek összevethetőségéből” Eisemann György: *A folytatódó romantika*, Orpheusz Kiadó, 1999. 109. o.

⁴⁴ Vö. Paul de Man: „A temporalitás retorikája.” *Az irodalom elméletei I.*, JPTE – Jelenkor Kiadó, Pécs, 1996. 35, 51. o.

⁴⁵ Erre utaló sorok: „Olyan édes, forró vággyal / Ölel téged lelkem által!” „Az elmúlás bája rajtad” „S bár meghalni kéne véled: / Mégis, mégis szeretnék!” „Néma a táj, arca sápadt” (kiemelés tőlem).

⁴⁶ Imre László – Nagy Miklós – S. Varga Pál: i.m. 149. o.

⁴⁷ Vö. Michael Wheeler: *Heaven, Hell, & the Victorians*, Cambridge University Press, 1994. 28-50. o.

⁴⁸ Eisemann: i.m. 111. o.

⁴⁹ „Míg be nem következik a megvilágosodás és birtokbavétel, Komjáthy versei alig mondhatók másnak és többnek, mint szervesetlen, szerkezetellen, belső összetartozás nélküli, fölfokozott, erős ritmusú mondatok halmozásának, eufemizmussal szólva, zuhatagának. (...) nincs még egy magyar költő, akinél ennyi felkiáltó mondat volna található” (Németh G.: i.m. 148. o.)

⁵⁰ Vö. „A négy elem közül az ősz a tűzhöz hasonlítható, amely a jövőre készülődve felfalja a múltat” (Clare Gibson: i.m. 95. o.)

⁵¹ Németh G.: i.m. 151. o.

⁵² „Érzelmeim, mint lángtenger, merészen / Elborítnák a világot egészen! / Magamat meg belevetném, / Eltemetném, elfeledném / Örökre!”

⁵³ Németh G.: i.m. 147. o.

⁵⁴ Széles Klára: *Reviczky Gyula poétikája és az új magyar líra*, Akadémiai Kiadó, 1976. 92. o. 55 uo. 93. o.

⁵⁶ Mezei József: *A szimbolista élmény kialakulása*, Budapest, 1968. 101. o.

⁵⁷ Paul de Man esszéje, a Szemiológia és retorika nem csak ezen a ponton, de a proust-i példán keresztül is kapcsolatba hozható a verssel. Talán hasonló bezárt helyzetben, az őszi langyos napsugár okozza azt a metonimikus jellegű asszociációt, amely felidézi a vágyott tavasz mosolyát. Egyébként is ezer szállal egymásba kapcsolódó metonimikus, ok-okozati viszonyok szerveződése a költemény. (Paul de Man: „Szemiológia és retorika.” In: *Szöveg és interpretáció*, szerk.: Bacsó Béla, Cserépfalvi Kiadó, 1991.)

⁵⁸ Ilyen jellegű verseinél Heine hatását szokták említeni.

⁵⁹ Mi sem bizonyítja ennél jobban, hogy minden paródia egyben önparódia is, hiszen ő maga is a parodizált műfajba tartozónak nyilvánítja magát.

⁶⁰ A tanulmány megírásához felhasznált további irodalom: Maud Bodkin: *Archetypal Patterns in Poetry.*: Vintage Books, New York, 1961; Németh G. Béla: *Türelmetlen és késlekedő fél-század*, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1971; *The Herder Symbol Dictionary*, Chiron Publications, Wilmette, Illinois, 1991.